

WILLIAM BLAKE.*)

Ha e világ Istene, a Biblia Istene, gonosz Isten, akkor szolgálai, az angyalok is gonoszok, és ellenségei, az ördögök, az igaz és jó szellemek. Ez a distinkció Blakera nézve igen fontos volt, mert hiszen naponta érintkezett angyalokkal és ördögökkel, amint a *Marriage of Heaven and Hell* emlékezetes víziói tanúsítják. Az itt megjelenő angyalok valóban rendkívül ellenszenvesek: nyárspolgári törvénytiszteletükhöz még bizonyos önelégült nagyképűség is járul; nem csoda, ha Blake művészeleke nem tudta őket elviselni.

„Általában azt találtam, hogy az angyalok hiúságukban mindig úgy beszélnek, mintha egyedül ők lennének bölcssek; ez az elbizakodott szemtelenség a szisztématikus okoskodásból ered“. ³⁶⁾ Az angyalok, mint minden nyárspolgár, racionalisták. De nem javíthatatlanok: Blakenek sikerült egy angyalt megtérítenie a maga igazára. „Ez az angyal, írja, aki most már ördöggé vált, különösen jó barátom; sokszor olvassuk együtt a Bibliát pokoli vagy ördögi értelmében, melyet e világ még meg fog kapni, ha jól viseli magát“. ³⁷⁾

Angyaloknak és ördögöknek ez a szerepcseréje nagyban hozzájárul Blake érthetlenségéhez, — ez a megfordítottság okozza, hogy, amint C h e s t e r t o n mondja, „Blake leírja egyik legkolosszálisabb meggyőződését és az átlagolvasó azt hiszi, hogy sajtóhiba“. ³⁸⁾

Mindez csak szeszélynek és különcködésnek tűnik az olyan ember szemében, aki nem szokta meg, hogy angyalokkal vitatkozzék és prófétákkal ebédeljen, mint Blake. De ezeknek a barokkosan elcsavart gondolatoknak megvolt a mélységes lélektani alapja, aminthogy minden gondolat csak a lelki élmény fura csavarulatait követi, sötétben tapogatózva. Magyarázatot ad Blake sátánosságára egyik titokzatosnak látszó kijelentése, melyet eddig egyik kommentátora sem méltatott:

Amikor a Gondolat barlangokba van zárva,

Akkor a Szerelem a legmélyebb pokolban mutatja gyökerét. ³⁹⁾

Amikor az erkölcsi világ a büntudat láncában nyög, az igazi szerelem, az ős Erosz, bűnnek van nyilvánítva — és ezért áll Blake a Pokol pártjára: az Erosz pártjára, szemben az angyalokkal. A Szerelem az a pont, ahol Blake támadása a Törvények és a Büntudat ellen legerősebben lép fel. És egy furcsa paradoxonnal Blake, a misztikus, a szabad-szerelem apostola lesz. Az egész *Songs of Experience*-t ennek a gondolatnak szentelte; de végig az egész blakei oeuvreben, Szabadság alatt első sorban mindig a Szerelem szabadságát kell érteni.

*) Befejező közlemény.

³⁶⁾ *Marriage of Heaven and Hell*, Ed. Yeats p. 190.

³⁷⁾ U. o. p. 193.

³⁸⁾ Chesterton (l. bibl.) p. 143.

³⁹⁾ *The Four Zoas*, ed. Sampson, p. 356.

Semmiféle nép kiválóságait nem foglalkoztatta annyit a szabadszerelem, mint az angolokét, — talán mert sehol sem olyan szigorú a nemi élet morálja. Blake fiatalabb kortársa, William Godwin (1756—1836), a szabadszerelem theoretikus alapvetője, leánya pedig Shelleyvel megvalósítja Svájcban a teoriákat, a hármásban való házasságot, az angol publikum hatalmas, felháborodott érdeklődése mellett.⁴⁰⁾ De ezek „szabadgondolkodók” voltak — hogyan egyeztette össze azonban az áhitatos Blake a szabadszerelmet vallásával?

Minden misztika életigenlés. Ennek csak látszólag mond ellent az aszkézis, mellyel a nagy misztikusok magukat sanyargatják, — a misztikus számára az aszkézis nem öncél, nem is érdemszerzés, hanem csak eszköz: praktikus előkészület a misztikus élményre, az ekstázis életigenlő gyönyörűségére. A misztikus a végtelenig felemagasztosult életpillanatok hívője: az ekstázis pillanata nem áll kívül az életen, mint valami túlvilág, hanem az élet legmagasabb határértéke épen, a misztikus mennyei boldogságot élvez ezen a földön, nem tagadhatja tehát egészében a földi életet és gyönyörűségeit. A nagy misztikusok írásai tele vannak az érzéki öröm kifejezésével. A misztika a vitalizmus egy fajtája. „Minden, ami él, szent”, mondja Blake.

Amit szerelemnek hívnak, szintén eksztatikus pillanatok kerete, misztikus élmény, úgy lehet, annak, aki a misztika módján tudja átélni; és minden ember számára a legegyszerűbb út az ekstázis felé. Az álomszimbolikában, a pszichoanalízis tanítása szerint, coitus és ekstázis szimbolumai egybeesnek; rég ismert dolog, hogy misztikusok és alchimisták a misztikus élmény szimbolumául a coitust használják: az Egyesülést. Ilymód került Blake tanépületébe a szabadszerelem. A Szabadság törvénytörő kultusza és a misztikus élmény mindenföltétisége ebben a posztulátumban csúcsosodnak ki.

Blake biográfusai tudni vélik, hogy megvolt az „élmény-alapja” is Blake házasságellenes periodusának, mely 1790—1795-ig tartott. Mindenekelőtt keresztül akarta viinni a gyakorlatban is elvét, hogy a szerelemben nem szabad semmi rejtettnek, titokzatosnak lennie; csak a büntudatos, a megváltatlan ember rejtőzködik szerelmével és rejtőzködése által lesz a szerelem bűnné. Egy ízben Blaket barátja, Linnel meglátogatta és őt és feleségét a lugasban találta, ahol teljesen meztelenül ültek, az *Elvesztett Paradicsommal* a kezükben, melyből váltakozva olvasták fel Ádám és Éva paradicsomi dialógusát. Linnel zavartan vissza akart vonulni, de Blake nem engedte: „Miért szégyeli magát? Hát a paradicsomban nem így volt?”⁴¹⁾

Vallomásszerű, nem prófétikus, kéziratban maradt versei (*In a Myrtle Shade, My Pretty Rose Tree, a William Bond*-ballada stb.) azt bizonyítják, hogy egy időben minden elmélettől és próféciától függetlenül nagyon terhesnek érezte a házasság „édes igáját”:

⁴⁰⁾ Blake ismerhette Godwint, hiszen feleségének, Mary Wollstonecraft-nek egy művét illusztrálta.

⁴¹⁾ Gilchrist i. m. 112. pp.

Why should I be bound to thee,
O my lovely myrtle tree?
Love, free love, cannot be bound
To any tree that grows on ground.⁴²⁾

És elvágyódása a mirtusfától, úgy látszik, nem volt egészen személytelen és tárgyitalan. Ezt mondja már D. G. Rossetti is: „Tudvalévő, hogy a féltékenység árnyéka, a megalapozatlanságtól nagyon távol, egy pillanatra ráhullott szegény Catherine Blake házasságára és megállapított, hogy ez a féltékenység egy borzasztó és nehéz válságban teljesedett ki”.⁴³⁾ Ellis és Yeats többet is tudnak: „Azt mondják, hogy Blake, ótestamentomi modorban, háztartását egy ágyassal akarta kibővíteni, de feladta ezt a tervét, mert Mrs. Blake nagyon sírt”.⁴⁴⁾ Amin legfeljebb Blake csodálkozhatott.

8.

Blakenél, mint Dantenál és mint az álomban — (álomképzés és misztikus költészet oly közeli rokonok) — mindennek három értelme van. Van először is egy szó szerinti értelme. Ez az, amit a Blake-kutatók leginkább elhanyagolnak.⁴⁵⁾ Nem veszik észre, hogy a prófétikus könyvek végtelen harcai szó szerinti harcok lehetnek, a világot teremtő ős természeti erők harcai; hiszen a természetfilozófia kora ez, Baader, Novalis és Schelling lélektőszomszédságában vagyunk; a *Faust* második részét is a ma már nehezen érthető, de akkor nyilvánvaló és szó szerint érthető természetfilozófiai spekuláció teszi homályossá. Ezen az értelmén kívül van egy emocionális értelme, vagy inkább tendenciája: a lázadás, a Szabadság, a szabadszerelem prófétizálása. És van egy harmadik értelme is: a lélektani. Berger is a mithikus alakokat lélekállapotok szimbolizálásának tekinti.⁴⁶⁾ Minden misztikus írás lélektani tárgyú: Dante mystico viaggio-ja is tulajdonképpen a léleknek önmagában, az önmaga mélységeiben és magasságaiban való utazását ábrázolja, mígnem eljut az önmagában székelő Isten elé, az Unio Mystica-ig.

Ezért igaza van Helene Richternek, mikor a szabadszerelemre vonatkozó versek értelmét úgy mélyíti el, hogy ezek szerinte a tudatalatti rétegek felszabadítására vonatkoznak, a szabad szerelem csak kiragadott konkretizálása. Minden Váagnak, ami a tudatalatti nagy lélekpincékben szunnyad — ezek a versek harcosai a nagy romantikus forradalomnak, mely a költészet fundamentumát egy emelettel lejjebb ásta bele az emberi lélekbe és felszabadított, mond-

⁴²⁾ Miért lennék én hozzádkötte, ó én kedves mirtusfám? a szerelmet, a szabad szerelmet nem lehet megkötni, semmiféle fához, mely a földön nő. Ed. Yeats p. 102.

⁴³⁾ Gilchrist i. m. II. 87.

⁴⁴⁾ Ellis and Yeats p. 115.

⁴⁵⁾ Kivéve Bergert.

⁴⁶⁾ Berger i. m. 144. pp.

hátóvá tett lélekrétegeket, melyek eladdig hangtalanok voltak, mint az alvilági sivatagok a *Milton* sokat emlegetett költeményében.

Blakenek a lélektani felismerései, vagyis a tudatalatti felszabadítása, egyúttal művészetelméleti forradalom is, gyakorlatban és elméletben egyaránt, a *romantika* első nagy fegyverténye. Gyakorlatban: mert verseibe beleszabadítja fantáziáját minden visszatartás nélkül és nem rösteli, hogy eksztázisában verseibe hurcolja az ősi, leláncolt, hangtalanságra ítélt démoni erőket is; elméletben: mert versei rejtett példázatokkal és nyíltan hirdetik, hogy így is kell tenni. Ami a politikában a francia forradalom, ami a társadalomban a szabadszerelem, az a költészet területén a Fantázia lázadása, a preromantikus, a romantikus lázadás.

A preromantikus lázadás első rohama a racionalizmus ellen irányul. Blake gyűlölte *Bacon*t, az empirizmus megalapítóját, mert hiszen a tapasztalás csak a látszatvilág hazugságaira vonatkozik, az igaz világ megismerése csak intuitív úton történhetik; gyűlölte *Newton*t, mert mechanizálta a világegyetemet, mely eleven és szabad erők játéka; gyűlölte a görögöket, gyűlölte *Dryden*t és *Pope*ot, akik a költészetet görögössé, racionálissá tették; — mert „a görög forma matematikai forma, a gót forma eleven forma. A matematikai forma örök a gondolkodó értelemben; az élő forma örök létezés.”⁴⁷⁾ „Homeros és Ovidius, Plato és Cicero elloptott és elferdített írásai, melyeket minden embernek meg kellene vetnie, csellel kijátszattak a Biblia felsége ellen; de mikor ideje eljő, hogy az új kor megnyilatkozzék, minden rendbe jön és a régebbi és tudatosan és bevallottan inspirált emberek művei ismét elfoglalják méltó helyüket és az Emlékezet Leányai az Inspiráció Leányaivá válnak.”⁴⁸⁾

Az *Inspiráció*: a preromantikus kötéltáblák második igéje, a romantikus forradalom második és döntő rohama. Blakenél az inspiráció többet jelent, mint művészetet, eszközt műalkotások létrehozására. Valamint *Novalis* köre bizonyos teremtmény, nem csupán művészileg, hanem az objektív világban teremtmény erővel tulajdonított az inspirált, eksztáziált fantáziának (mágikus idealizmus), Blake is metafizikai szerepet tulajdonít neki: az inspirált ember legyőzte a benne lappangó kísértetet, a bűntudatot, mely egyúttal az abszrakt, spekulatív értelem. Az inspirált ember a megváltott ember, a boldog ember, az egyedül igaz ember és az emberiség fejlődése az, hogy idővel mindenki leveti kísértetrészét és inspirált emberré válik. Éppen ezért: jó kereszténynek lenni annyit tesz, mint inspirált művésznak lenni; Krisztus és az apostolok is azok voltak.⁴⁹⁾ Az inspirált művész átlát a Látszaton a Lényegig és belátása útján világok harcában vesz részt; művészetével, mely az Igazat ábrázolja, győzelemre viszi az Igaz ügyet.

⁴⁷⁾ Ed. Sampson p. 431.

⁴⁸⁾ *Preface to Milton*, ed. Sampson p. 369.

⁴⁹⁾ *The Descriptive Catalogue*. Ed. Yeats.

Blake inspiráltsága lélektani szempontból tekintve elsősorban kettős látásában nyilvánult meg. „Aki nem képzel (fantáziál) erősebb és jobb vonalakban és erősebb és jobb megvilágításban, mint amilyent veszendő és halandó szemével láthat, nem képzel egyáltalán. E mű festője állíthatja, hogy minden elképzelése mérhetetlenül tökéletesebbnek és pontosabban szervezettnek látszik neki, mint bármi, amit halandó szemével látott“.⁵⁰⁾ Látomásának objektív valóságában feltétlenül hisz, ellentétben a megvetett racionalista művész-szel, kinek víziója csak az emlékezetből kombinálódik.

Ami Lenni látszik, Van: azoknak, akiknek
Lenni látszik, és terhes a legszörnyűbb
Következményekkel azoknak, akiknek Lenni látszik.⁵¹⁾

De Blake inspirációja nem volt pusztára vizuális; ismerte a verbális inspirációt is és erre vonatkozó vallomásai sokkal furcsábbak, — amint hogy általában mint festő, sokkal normálisabb volt, mint költői minőségben. Több helyen a legnagyobb határozottsággal állítja, hogy műveit szellemek diktálása alapján írta; — az inspiráció tehát abban az extrém formában lépett fel nála, mint egyes szent könyvek íróinál, pl. a *Septuaginta* fordítóinál, a legenda szerint. „Ezt a Költeményt (*Jerusalem*) közvetlen diktálás alapján írtam, tizenkét vágy olykor húsz és harminc sort egyszerre, előzetes elmélkedés nélkül, sőt akaratom ellenére. Az idő, melybe írása került, ilymód nemlétezővé vált és itt van egy hatalmas költemény, amely egy hosszú élet munkájának látszik, pedig minden fáradtság és erőfeszítés nélkül jött létre. . . . Dicsérhetem, miután nem merem állítani, hogy több vagyok, mint írnok; a szerzők az Öröklétben vannak“.⁵²⁾

Ilymód Blake valószínűleg meg legszélsőségesebben a romantikus esztétika fő posztulátumát; ő volt a leg„ihletetebb“ költő. A szélsőségek mindég a mozgalmak kezdetekor a legszélsőségesebbek.

9.

De az ember nem állhatja meg egy kis szkeptikus mosoly nélkül. Vajjon miféle szellemek diktálhatták Blakenek ezeket a többé nem is jó verseket? Vajjon igaza van *Chesterton*nak, aki Blake késő korának költője és gondolkodói bűneit már nem Blakenek tudja be, hanem annak, hogy rossz társaságba keveredett: mindenféle jött-ment szellemek közé? Mi a lélektani magyarázata Blake inspirációjának?

Mindenekelőtt megállapítható, hogy az inspiráltság foka Blakenél különböző periodusaiban különböző volt és egyre növekvő természetű. A *Poetical Sketches*-t még abban a fok-

⁵⁰⁾ U. o.

⁵¹⁾ *Jerusalem*, ed. Sampson p. 361.

⁵²⁾ Levél Buttshöz, Gilchrist p. 185.

ban írta, melyben minden tehetséges költő írja műveit; tudata még erősen rendszabályozta alkotását. A *Songs of Innocence*, *Songs of Experience* és a korábbi prófétikus könyvek írásakor, azt gondoljuk, elért odáig, ahová csak a nagyon nagy, igazán megszállott költők jutnak el: amikor tudatos és öntudatlan rétegek, gondolat és képalkotó fantázia, a rendező formakarat és a belső chaosz öszgazdagsága teljes összhangban vannak, teljesen átjárják egymást, a lélek a Novalis által posztulált romantikus boldog időt éli, „amikor ébren álmodik és álmában ébren van”. Végül pedig a későbbi prófétikus könyvekben túllép ezeken a határokon is, melyeken költő még nem lépett túl, és ezzel meg is szűnik költő lenni, hanem *médium* lesz. Amivel nem akarjuk azt mondani, hogy valóban szellemi diktálásra írt, csak azt, hogy a médiumnitás állapotában írt; tehát tudatának lehető teljes kikapcsolásával, — ahogy a pszichológia hívja, automatikusan.

Médium-írást a pszichológia sokat ismer. Legnevezetesebb író-médium bizonyos Helene Smith volt, kiről Flournoy genfi egyetemi tanár írt könyvet.⁵³⁾ Helene Smith megszállottságában két hatalmas regényt költött, illetőleg élt át, az egyiknek Marie Antoinette volt a hősnője, a másik a Mars bolygón játszódtott le. Nem volt azonban nehéz Flournoynak bebizonyítani, hogy Blake tévedett, mert az Emlékezet Leányai azonosak az Inspiráció Leányaival: ugyanis az egész Marie Antoniette-fantázia egy régebben olvasott regényen alapult és a marsbeli nyelv tulajdonképpen egy gyerekesen eltorzított francia volt. Ma úgy tudjuk, hogy sem a tudatban, sem a tudat alatt nincs semmi, ami nem az emlékezés útján volna felidézhető. Az automatikus írás is emlékképek kombinációjából áll. Csakhogy itt az emlékezés folyamata teljesen öntudatlanul megy végbe. A médiumnitás olyan lélekállapot, amikor az ember tudatalatti részei a tudat minden cenzurája nélkül működnek, mint az álomban. A médium az így önállósodott tudatalattiját egy új személynek nézi. Ez volt Blake inspiráló szelleme.

Az automatikus írás voltaképpen a romantikus esztétika végső ideálja, úgy lehet. Teljes spontaneitás, a rejtett én szabad beleömlése a szavakba. A blakei kísértetet végre bedobták a tóba és csak az Emanáció ír, vagy ha úgy tetszik, a lélek emanál.

És mégis: ha megvizsgáljuk az automatikus írás tartalmi mozzanatait, épen az ellenkező eredményre bukkanunk. Az automatikus írásban nem az egyéniség jut kifejezésre, hanem épen a legáltalánosabb, legközösebb emberi tartalmak. Mert itt a tudatalatti beszél és, amint Jung mondja, „a tudatalatti sokkal nagyobb mértékben közös az emberekben, semmint az egyéni tudat tartalmai; mert ez a történelmileg átlagosnak és gyakorinak az összesűrítése.”⁵⁴⁾

Ez a sajátos meglepetés éri az embert akkor is, amikor Blake leghomályosabb műveinek tárgyi mozzanatait, meséjét, cselekmé-

⁵³⁾ *Des Indes à la planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie.* 1900.

⁵⁴⁾ *Jahrbuch für Psychoanalyse* III. s. 169.

nyét vizsgálja. Megdöbbenve látja az ember, hogy ezekkel a blakei stereotyp motivumokkal már sokszor találkozott: vérfertőzés, az összülők megölése, emberek feldarabolása, sárkányharcok és ujjá-születés — amint már mondtuk, a teremtménymithoszok világa ez, valamennyi nép valamennyi teremtménymithosza ilyen motivumokból komponálódik.

Hogy kerültek Blakehez ezek a mithoszok? hiszen nem ismerhette ő néger és ausztráliai népek vele szószerint egyező meséit. A felelet egyszerű: ugyanonnan kerültek hozzá, ahonnan ezekbe az ő mithoszokba: a tudatalattiba elraktározott gyermekkori emlékekből. Blake a médiumnítás állapotában tudatalattijára volt hagyatva, visszasüllyedt tehát egy infantilis állapotba — abba az infantilis állapotba, melyben az emberiség volt, mikor a teremtménymithoszokat költötte.

Újabb folklorisztikus kutatások pedig azt tanítják, hogy a teremtménymithoszok azokon a gyermekkori fantáziákon alapulnak, melyek minden egyes ember gyermekkorában olyan nagy szerepet játszanak, mikor a gyermek meg akarja fejteni a Felnőttek Titkát, saját születésének misztériumát és a legképtelenebb magyarázatokra jön rá.⁵⁶⁾

Ez tehát a blakei inspiráció végső eredménye: amikor azt hiszi, hogy legsajátosabb látomásait mondja el, tulajdonképpen a minden emberrel közös gyermekkori fantáziákat kelti fel és az Inspiráció Leányai visszaváltoznak az Emlékezet Leányaivá. És ez értékítélet is. És mégis igazuk volt a görögöknek: a Muzsák az Emlékezet Leányai és ezen a romantika sem segíthet. Az inspiráció diadala az inspiráció csődje egyben.

De nem Blake csődje is; mert ő több volt, mint inspirációja: költő-vezér, aki az igék romantikus megújulásakor az első sorban harcolt; felszabadító, aki hangot adott eladdig kimondhatatlan fájdalomnak; misztikus zarándok, aki félévezred múltán abba az Isten lehetével teljes világba tévedt, ahol előtte járt gót komorságával a Flórenci Költő.

(Páris—Budapest, 1927.)

Szerb Antal.

Bibliográfiai jegyzet.

A) Kiadások.

Az editio princepsket már említettük. Új kiadást először a swedenborgianus és homeopatha orvos J. J. Garth Wilkinson rendezett sajtó alá: *The Songs of Innocence and of Experience*, London, 1839. (L. Keynes, 261. p.) A következő Dante Gabriel Rossetti kiadása, (Gilchrist életrajza, vers-melléklettel); *Life of William Blake*, „Pictor Ignotus“, With Selections from his Poems and

⁵⁶⁾ V. ö. Stucken: *Astralmythen*.

other Writings by the late Alexander Gilchrist, . . . recently edited by D. G. Rossetti, London and Cambridge, 1863.

A további kiadások közül fontosak: az Aldine Edition, London, 1874. W. M. Rossetti 130 oldalas előszavával;

The Works of William Blake, poetic, symbolic, and critical, edited with lithographs of the Illustrated Prophetic books, and a memoir and interpretation by E. J. Ellis and W. B. Yeats, in 3 volumes, London, 1893. (A legnagyobbszabású kiadás; a kommentár nagyobb terjedelmű, mint a szöveg.)

The Works of William Blake, The Muse's Library, London, 1902, Yeats kiadása, az ő előszavával. (Az Ed. Yeats-szel jelzett idézetek a szövegben erre a kiadásra vonatkoznak. Ebből a kiadásból készült az amerikai The Modern Library olcsó, népszerű kiadása.)

The Poetical Works of William Blake, edited by John Sampson, Oxford, 1905. (Bő szemelvények a későbbi próétikus könyvekből. Az Ed. Sampson jelzés erre a kiadásra vonatkozik.)

B) Életrajzok és tanulmányok.

Kiadás sorrendjében legrégebb a Gilchrist-é, melyet D. G. Rossetti adott ki (l. fentebb). A megírásra nézve legrégebb Blake-életrajzot, Tathamé, A. G. B. Russell adta ki. Blake levelezésével együtt: *The Letters of William Blake*, together with His Life by Tatham, London, 1906. (Németre lefordította Stefan Zweig.)

Igen fontos életrajzi dokumentumokat tartalmaz: *William Blake*, by Arthur Symonds, London, 1907. Mellékletei: 1. Crabb Robinson cikke a Vaterländische Annalenből. 2. A Fathers Memoirs of his Child, by B. H. Malkin. 3. Lady Charlotte Bury naplójából, 1820. 4. Halotti jelentések, 1827. 5. Blake horoszkópja, 1825. 6. Kivonat Varley (idézett) művéből, 1828. 7. Életrajzi vázlat, írta J. T. Smith, 1828. 8. Allan Cunningham Blake Élete, 1830.

Összefoglaló tanulmányok: Ch. A. Swinburne: *William Blake*, London, 1869. második kiadás 1906. Richard Garnett: *William Blake, painter and poet*, London, 1895. Rudolf Kassner: *Die Kunst, die Mystik und das Leben*, Leipzig, 1897. Helene Richter: *William Blake*, Strassburg, 1904 (német nyelvű). P. Berger: *William Blake, Mysticisme et Poésie*, Paris, 1907. (A bordeauxi egyetem tanárának ez a thézise a legalaposabb eddig írt Blake-monografia.) Symonds fentjelzett műve. G. K. Chesterton: *William Blake*, London and New-York. (Dátum nélkül.) — *William Blake, Mystic*, a Study by Adelino M. Butterworth, Liverpool—London, 1911.

Képeinek legszebb kiadása: (szelekció) *The Drawings and Engravings of William Blake*, by Laurence Binyon, London, 1922.

Blake műveinek és a rávonatkozó műveknek 1921-ig való teljes bibliográfiája: *A Bibliography of William Blake*, by Geoffrey Keynes, New-York, The Grolier Club of New-York, 1921.